

Granice Śląskiego Regionu Ornitologicznego Boundaries of the ornithological region of Silesia

Praca nr 7 Śląskiego Towarzystwa Ornitologicznego

Andrzej Wuczyński

Instytut Ochrony Przyrody PAN, Dolnośląska Stacja Terenowa
ul. Podwale 75, 50-449 Wrocław
e-mail: a.wuczynski@pwr.wroc.pl

Paweł Kołodziejczyk

Śląskie Towarzystwo Ornitologiczne
ul. Sienkiewicza 21, 50-335 Wrocław
e-mail: puszczyk74@gmail.com

Wstęp

Utworzenie w czerwcu 2012 Śląskiego Towarzystwa Ornitologicznego (ŚTO) oraz plany jego przyszłej działalności wywołały konieczność zweryfikowania granic, w jakich dotychczas organizowana była aktywność obserwatorów ptaków w południowo-zachodniej Polsce. Obszar śląskiego regionu ornitologicznego (ŚRO) został wyznaczony wraz z zainicjowaniem ornitologii regionalnej w Polsce w końcu lat 70. XX w i przedstawiony w monografii faunistycznej „Ptaki Śląska” (Dyrz i in. 1991). Nawiązywał on do historycznych granic Śląska jako dzielnicy Polski, a równocześnie do granic przyjętych w przedwojennym dziele Paxa (1925). W wytyczonych wówczas ogólnych zary-

sach obszar ŚRO przetrwał następne dziesięciolecia i funkcjonuje do dziś. Mimo to, wskutek osłabienia skoordynowanych badań regionalnych oraz opublikowania kolejnych regionalnych monografii, atlasów i artykułów, szczegółowy przebieg granic stał się nieco nieczytelny. Komplikacje pojawiły się wraz z ogłoszeniem przez ŚTO pierwszych akcji inwentaryzacyjnych, dotyczących całego regionu: liczenia mew i rybitw, gawrona, ptaków piskowni, rzadkich ptaków lęgowych na Śląsku (Zarzycki i in. 2012). Należało zdecydować czy dany obiekt lub graniczny fragment terenu objąć inwentaryzacją czy pominąć, co przy niejasnym przebiegu granic było problematyczne i mogło pro-

wadzić do błędów przy końcowej ocenie liczebności ptaków. Szczególnie ważnym impulsem do uregulowania kwestii granic ŚRO była decyzja o opracowaniu nowej Kartoteki Awifauny Śląska (KAŚ, uruchomiona 1.09.2013), dostępnej on-line i mającej stanowić podstawowe narzędzie gromadzenia danych regionalnych. Zgodnie z przyjętymi założeniami, mapa służąca do nanoszenia obserwacji i prezentowania danych miała być jednym z kluczowych elementów Kartoteki, musiała też posiadać precyzyjne granice regionu.

Potrzeba sprecyzowania i uregulowania nieco zaniedbanej kwestii granic ŚRO ma także nieco ogólniejsze cele. Stanowi element działań zmierzających do większej integracji regionalnego środowiska obserwatorów ptaków, a także sprawniejszej współpracy międzyregionalnej. Nierzadkie są sytuacje, gdy ornitolodzy zamieszkujący pogranicza regionów, zwłaszcza najmłodsi, nie wiedzą z którym ośrodkiem mogą się utożsamiać i gdzie przekazywać swoje obserwacje. Wreszcie, wskazanie wspólnej granicy obejmującej Śląsk Dolny i Górny, które od początku wchodzi w skład jednego regionu ornitologicznego, powinno utrwalić tradycję współpracy ornitologów z obu tych krain i usprawnić koordynowanie wspólnych akcji.

Niniejsze doniesienie podsumowuje zaskakująco żmudne wewnątrz- i międzyregionalne uzgodnienia na temat przebiegu granic ŚRO. Jego celem jest trwałe uporządkowanie ram geograficznych dla przyszłej działalności ŚTO. Przedstawione szczegółowe rozpisanie przebiegu granic wraz z ilustracją graficzną powinno stanowić ułatwienie

przy podejmowaniu regionalnych badań faunistycznych, przy uzgodnieniach z regionami sąsiednimi, a także przy planowaniu i podsumowywaniu akcji ogólnokrajowych. Należy podkreślić, że niniejsze doniesienie koncentruje się na charakterystyce granic ŚRO, a nie samego regionu. Prezentujemy jedynie podstawowe dane statystyczne o regionie, jednak dokładniejszy opis jego specyfiki wymaga osobnego, obszerniejszego omówienia.

Granice regionów ornitologicznych w Polsce

Nie istnieje dokładna data kiedy powołano do życia i ukształtowano regiony awifaunistyczne w Polsce. Następowo to stopniowo na przełomie lat 70. i 80. XX w. pod wpływem rozwoju amatorskiego ruchu ornitologicznego, częściowo zainicjowanego wydaniem w 1972 roku książki „Ptaki Polski” (Tomiałojć 1972). Mapa z formalnym podziałem regionalnym została prawdopodobnie po raz pierwszy zaprezentowana drukiem w opracowaniu „ABC obserwatora ptaków” (Czapulak i in. 1988), choć próby posługiwania się takim podziałem na potrzeby podsumowań ornitologicznych pojawiały się już wcześniej (Dobrowolski i in. 1984). W późniejszym czasie podział na regiony awifaunistyczne był wykorzystywany przy lokalnych lub ogólnokrajowych opracowaniach dotyczących np. zimowych liczeń ptaków wodnych (Dombrowski i in. 1993), gęsi (Staszewski i Czeraszkiewicz 2001, Wuczyński i in. 2012), a zwłaszcza przy publikowaniu obszernych monografii regionalnych (Jermaczek i in. 1995, Walasz i Mielczarek 1992,

Bednorz i in. 2000, Chmielewski i in. 2005, Wójciak i in. 2005). Zaproponowane na wstępie granice regionów częściowo odzwierciedlały obszary krain historycznych, fizjograficznych lub też obszary aktywności poszczególnych central regionalnych. Zapewne dzięki temu przetrwały w swych ogólnych zarysach przez następne dziesięciolecia.

Obecnie kwestia granic bywa różnie rozwiązywana w poszczególnych regionach ornitologicznych i należy tu uwypuklić trzy aspekty. Pod względem przebiegu granic dominuje oparcie ich o podział administracyjny i topograficzny (np. region lubelski, mazowiecko-świętokrzyski), rzadziej o podział fizjograficzny (region małopolski) lub też wykorzystanie geograficznej siatki UTM (region pomorski i wielkopolski). Każde z tych rozwiązań ma swoje zalety, ich zastosowanie w danym regionie wynika z utrwalonych tradycji, a prawdopodobnie nierzadko ze spojrzenia i przyzwyczajen liderów regionalnych. ŚRO jest pod względem przebiegu granic przypadkiem szczególnym, bowiem łączy kilka możliwości – dotychczasowa granica opierała się częściowo na Odrze, częściowo na jednostkach fizjograficznych, na granicy z Wielkopolską wykorzystywała siatkę UTM, zaś na południowym wschodzie warstwicę 300 m npm.

Pod względem ścisłości granic, niektóre regiony posiadają granice wyznaczone precyzyjnie (choć niekoniecznie trwałe), inne – z większym przybliżeniem. Tak przynajmniej wynika z bieżącego przeglądu informacji zamieszczanych w regionalnych periodykach lub na stronach internetowych towa-

rzystw regionalnych. Pewna dowolność w tym zakresie ma bezpośredni związek ze stopniem aktywności ornitologicznej regionów i przyjętymi priorytetami działań. W szczególności, regularne organizowanie całościowych akcji inwentaryzacyjnych, a zwłaszcza przygotowania do wydania monografii, każdorazowo przyczyniają się do uściślenia granic. Z kolei skoncentrowanie się na działalności ochroniarskiej, a ostatnio także ekspedycyjnej (i komercyjnej) powoduje ich rozluźnienie.

Trzeci aspekt - trwałość granic – ma także związek z aktywnością ornitologiczną, zwłaszcza w skali wewnątrzregionalnej. W poszczególnych częściach każdego regionu, zwłaszcza z dala od central, obecność obserwatorów ptaków na przestrzeni lat zmienia się. Pojawianie się na pograniczach regionów aktywnych grup lokalnych może powodować konieczność przesunięcia granic w zależności od tego, z którą centralą regionalną dana grupa się utożsamia i przekazuje dane. Szczególnie raptownym czynnikiem modyfikacji granic jest podział lub łączenie się regionów. Niedawne (5.02.2011) złączenie trzech dawnych regionów nadbałtyckich w jeden wielki Pomorski Region Ornitologiczny pociągnęło za sobą oczywistą likwidację niepotrzebnych już granic międzyregionalnych.

Przebieg uzgodnień dotyczących granic śląskiego regionu ornitologicznego

Prace nad uaktualnieniem granic ŚRO trwały, z przerwami, kilkanaście miesięcy i obejmowały: a) porównanie dotychczasowych granic ŚRO z aktualnymi grani-

camy regionów sąsiednich, b) sprawdzenie miejsc zamieszkania oraz rejonów rzeczywistej aktywności ornitologicznej osób formalnie (członkostwo) lub nieformalnie współpracujących z ŚTO i z ośrodkiem wrocławskim, c) rozpoznanie opinii ornitologów ze Śląska i terenów przyległych na ten temat bieżących potrzeb, możliwości i oczekiwań co do obszaru działań, w praktyce – obszaru z którego obserwacje będą gromadzone w KAŚ.

W efekcie, granice ŚRO stały się przedmiotem dziesiątek rozmów odbytych bezpośrednio, drogą korespondencyjną czy poprzez fora internetowe. Dało to szeroki obraz zagadnienia, ujawniło kontrowersje i różnice poglądów, ostatecznie jednak pozwoliło na wytyczanie proponowanych granic regionu. Kluczowa faza uzgodnień miała miejsce w czerwcu 2013. Zarząd ŚTO sformułował propozycję listu kierowanego do central sąsiednich regionów ornitologicznych prezentującego granice ŚRO oraz motywy podjętych decyzji. Wobec ujawnionych wcześniej kontrowersji, w liście tym podkreślono, że podjęcie tematu granic służyć ma usprawnieniu amatorskiego ruchu ornitologicznego, ułatwieniu działań regionowi śląskiemu, a także lepszej współpracy międzyregionalnej. Nie jest zaś, jak sugerowały niektóre wypowiedzi, budowaniem zasięgów, brakiem zainteresowania terenami sąsiednimi czy ich anektowaniem. Wskazano, że rysując swe granice ŚTO starało się godzić śląską tradycję ornitologiczną z własnymi możliwościami organizacyjnymi oraz obszarami zainteresowań sąsiadów.

List wraz z mapą przebiegu granic został skonsultowany z Radą Naukową ŚTO, a następnie 10.06.2013 skierowany do li-

derów regionu lubuskiego, wielkopolskiego, łódzkiego, małopolskiego, a także do Górnośląskiego Koła Ornitologicznego i Klubu Ornitologów w Bielsku-Białej, z prośbą o komentarze. Brak odzewu na list ze strony regionów sąsiednich został potraktowany jako znak akceptacji zaproponowanych granic ŚRO. W późniejszym okresie dodatkowo uzgodniono z regionem wielkopolskim włączenie do ŚRO gm. Szlichtyngowa i Wschowa, których jedynie niewielki fragment znalazł się w uaktualnionych granicach regionu wielkopolskiego i gminy te pozostawały „ziemią niczyją”.

Przyjęte założenia aktualizacji granic

Ostateczny przebieg granic ŚRO (Rys. 1) wynikał z kilku przyjętych na wstępie, nadrzędnych założeń:

1. Utrzymany zostaje ogólny zarys śląskiego regionu ornitologicznego przyjęty w monografii „Ptaki Śląska” (Dyrzc i in. 1991) (Rys. 2) – ze względu na jego dostosowanie do historycznych granic Śląska oraz możliwość dokonywania porównań z wcześniejszymi podsumowaniami ornitologicznymi (Dyrzc i Stawarczyk 1984).
2. Granice ŚRO są wytyczane zasadniczo po granicach administracyjnych województw, powiatów i gmin według podziału administracyjnego obowiązującego od 1.01.1999 (Ustawa 1998), a także po rzekach – Odrze, Wiśle i Sole. Rozważanych było kilka zgłoszonych propozycji poprowadzenia granic – siatką UTM, obrębami wsi,

Rycina 1. Granice śląskiego regionu ornitologicznego na tle podziału administracyjnego (z nazwami powiatów) i wybranych środowisk (lasów, wód) południowo-zachodniej Polski

Figure 1. Boundaries of the ornithological region of Silesia against the administrative division of south-western Poland and against some topographical features (forests, waters). The names of counties are given

warstwicami, jednostkami fizjograficznymi. Brano też pod uwagę szczególnie mocno podnoszony argument trwałości granic. Ostatecznie uznaliśmy, że granice administracyjne są najlepszym, kompromisowym rozwiązaniem, ze względu na następujące cechy: a) prostotę i czytelny, ogólnodostępny przebieg ułatwiający organizowanie akcji inwentaryzacyjnych, b) dostępność do użytecznych GUS-owskich podsumowań statystycznych, dotyczących poszczególnych jednostek admini-

nistracyjnych, takich jak powierzchnia, ludność, udział środowisk, c) trwałość – mimo kilku reform administracyjnych przebieg granic utrzymuje się nie zmieniony od dziesięcioleci, nawet jeśli granice służyły wyznaczaniu jednostek, których ranga i przynależność ulegały zmianom.

3. Obszar aktywności ŚTO nie może przekraczać jego możliwości organizacyjnych. W praktyce chodziło o sprawdzenie gdzie mieszkają i prowadzą obserwacje aktywni obserwa-

torzy deklarujący „przynależność” do regionu śląskiego. Jeśli na danym terenie przeważają obserwatorzy utożsamiający się z regionem sąsiednim, teren ten nie był włączany do regionu śląskiego. Przykładem są okolice Przygodzic i Odolanowa, które pozostały poza regionem, mimo że stanowią część Doliny Baryczy i były uwzględnione w granicach z monografii „Ptaki Śląska”. Natomiast w skład regionu weszła wschodnia część konurbacji górnośląskiej (Zagłębie Dąbrowskie) objęta od dawna intensywnymi obserwacjami kolegów z GKO.

4. Zaakceptowano założenie, że nie da się uniknąć pokrywania się niektórych terenów leżących w zakresie zainteresowań zarówno regionu śląskiego, jak i sąsiadów, np. niewielkie obszary w okolicach Wschowy, Rawicza, Góry Śląskiej współdzielone z regionem wielkopolskim czy też duże obszary na wschodzie województwa śląskiego, współdzielone z regionem małopolskim. (Rys. 3). Z konieczności zaakceptowano także fakt utworzenia się niewielkich obszarów „ziemi niczyjej” na pograniczach regionów. Dotyczy to gminy Kargowa (woj. lubuskie), której południowy fragment znajdował się dawniej w regionie śląskim, a obecnie wydaje się, że wraz z resztą gminy powinien być ujęty w regionie lubuskim. Za granicą regionu śląskiego i poza regionem małopolskim pozostał fragment o powierzchni ok. 15 km² w gm. Koziegłowy. Z kolei na pograniczu z Wielkopolską, mimo bliskiego dopasowania granicy wojewódzkiej i siatki kwadratów UTM, pozostało

kilka niewielkich „niczyich” skrawki terenu np. w okolicach Sławy, Bojanowa, Szkaradowa, Rychtala, o łącznej powierzchni 117 km². Poszczególne fragmenty nie są duże i nie obejmują obiektów o rozpoznanym, istotnym znaczeniu ornitologicznym, nie powinny więc mieć znaczącego wpływu na wyniki ewentualnych podsumowań ponadregionalnych. Mimo to należy dążyć do tego, aby akcje ponadregionalne uwzględniały obecność fragmentów pozostających poza regionem śląskim i wielkopolskim i potrzebę specjalnych kontroli terenowych.

Przebieg granic i obszar śląskiego regionu ornitologicznego

Przyjmując za początek północno-zachodni kraniec ŚRO, jego granice wyznaczają:

w województwie lubuskim:

- rzeka Odra – od ujścia Nysy Łużyckiej do styku z gminą Trzebiechów,
- północne granice gmin Trzebiechów, Bojadła i Kolsko,
- północna granica powiatu wschowskiego.

w województwie dolnośląskim:

- północna granica województwa na styku z województwem wielkopolskim.

w województwie opolskim:

- północna granica województwa na styku z województwem wielkopolskim i łódzkim,
- wschodnia granica województwa na styku z powiatem kłobuckim w województwie śląskim.

w województwie śląskim:

- północna i wschodnia granica powiatu lublinieckiego - na styku z powiatem kłobuckim, częstochowskim i myszkowskim,

- północna granica powiatu tarnogórskiego (krótki odcinek na styku z powiatem myszkowskim),
- północna i wschodnia granica powiatu będzińskiego - na styku z powiatem myszkowskim i zawierciańskim,
- północna granica miasta (powiatu) Dąbrowa Górnicza - na styku z powiatem zawierciańskim,
- wschodnia granica wojewódzka wzdłuż powiatu Dąbrowa Górnicza, gminy Sław-

- ków, powiatu Jaworzno i powiatu bieruńsko-lędzkiego do ujścia Przemszy,
 - południowe granice gmin Wilamowice, Bestwina, Czechowice-Dziedzice i Jasienica w powiecie bielskim,
 - południowe granice gmin Skoczów, Dębowiec i Cieszyn w powiecie cieszyńskim.
- w województwie małopolskim:**
- rzeka Wisła – od ujścia Przemszy do ujścia Soły,

Tabela 1. Charakterystyka śląskiego regionu ornitologicznego w układzie administracyjnym (GUS 2012). W nawiasach podano liczbę powiatów i gmin, które nie weszły w skład regionu w całości.

Table 1. Characteristics of the ornithological region of Silesia in the administrative system (GUS 2012). The number of counties and communes which are included in the region partially are shown in parentheses.

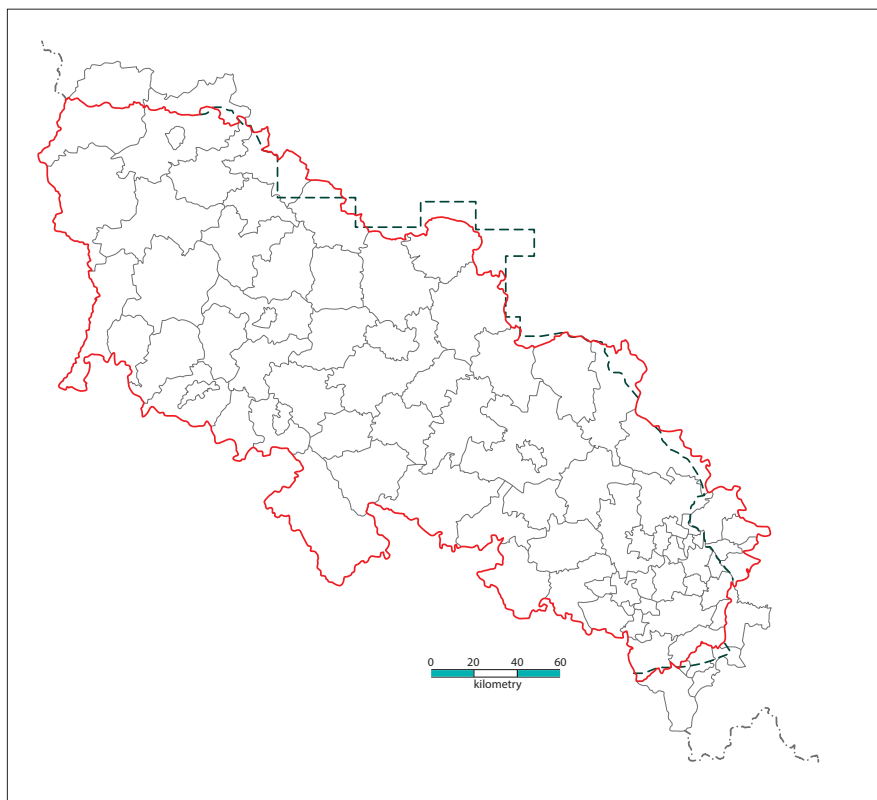
Województwo Province	Zasięg Range	Liczba powiatów Number of counties	Liczba gmin Number of communes	Powierzchnia (km ²) Area (km ²)
lubuskie	na południe i wschód od rzeki Odry	5 + (2)	40 + (4)	5772
dolnośląskie	całość	30	169	19947
opolskie	całość	12	71	9412
śląskie	część centralna, tj. z wyłączeniem Beskidów oraz pow. kłobuckiego, częstochowskiego, myszkowskiego i zawierciańskiego na północy. W części południowej do ŚRO należą północne części pow. cieszyńskiego (gm. Cieszyn, Chybie, Dębowiec, Hażlach, Zebrzydowice, Skoczów, Strumień) oraz pow. ziemskiego bielskiego (gminy Bestwina, Czechowice-Dziedzice, Jasienica, Wilamowice).	27 + (2)	73	7661
małopolskie	zachodnia część pow. oświęcimskiego – na zachód od rzeki Soły	(1)	1 + (3)	81
Razem Total		74 + (5)	354 + (7)	42873

- rzeka Soła – od jej ujścia do odcinka wspólnego z granicą gminy Wilamowice włącznie.

Od południa i zachodu obszar ŚRO wyznacza granica państwa.

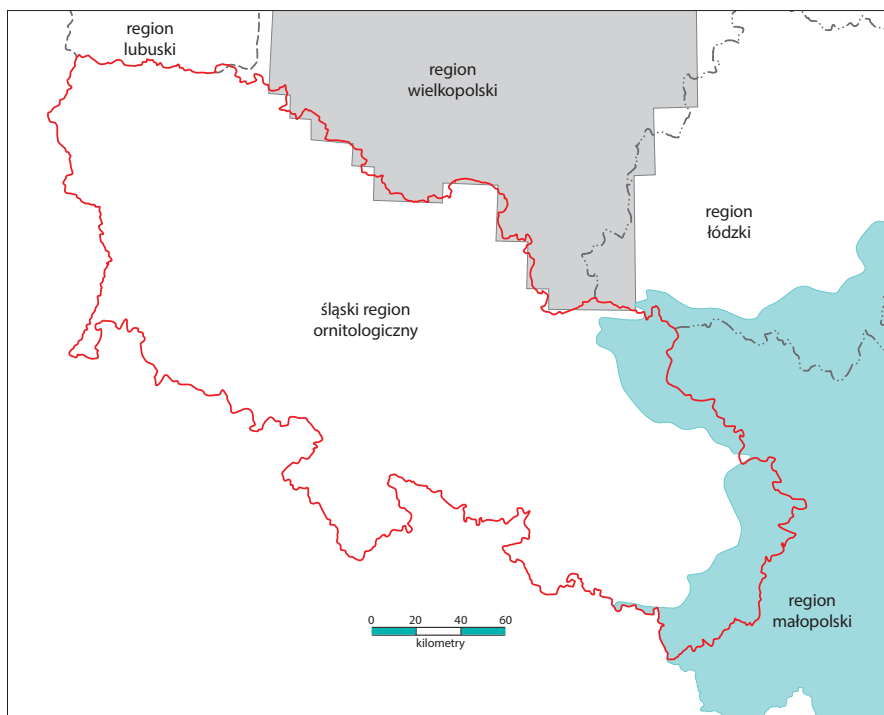
W przyjętych granicach obszar ŚRO pokrywa południowo-zachodnią część Polski o maksymalnej rozciągłości ok.

400 km wzdłuż dłuższej i ok. 180 km wzdłuż krótszej osi. Region położony jest na terenie pięciu województw, obejmując 361 gmin oraz 79 powiatów. Łączna powierzchnia wynosi 42873 km² i stanowi 13,7% powierzchni Polski (Tab. 1).

Rycina 2. Aktualne i dawne (linia przerywana, wg. Dyrzch i in. 1991) granice śląskiego regionu ornitologicznego

Figure 2. Current and former (dashed line, Dyrzch i in. 1991) boundaries of the ornithological region of Silesia

Rycina 2. Aktualne granice śląskiego regionu ornitologicznego (czerwona linia) na tle granic regionów sąsiednich: lubuskiego (wg. Jermaczek i in. 1995), wielkopolskiego (www.wko.eko.org.pl), łódzkiego (region nie posiada granic precyzyjnych, lecz są zbieżne z granicami wojewódzkimi przedstawionymi na mapie, www.ptaki.org.pl) i małopolskiego (www.mto-kr.pl, Walasz i Mielczarek 1992)

Figure 2. Current boundaries of the ornithological region of Silesia (red line) against the boundaries of the neighbouring regions: Ziemia Lubuska (Jermaczek i in. 1995), Wielkopolska (www.wko.eko.org.pl), Łódź Region (www.ptaki.org.pl) and Małopolska (www.mto-kr.pl, Walasz i Mielczarek 1992)

Zakończenie

Precyzyjne określenie zasięgów regionów ornitologicznych wydaje się istotnym elementem sprawnej organizacji działań regionalnych oraz współpracy ponadregionalnej. Jest więc zaskakujące, że w skali Polski brakuje aktualnej, całościowej informacji o zasięgu regionów,

nie tylko w formie publikacji, ale nawet w sieci internetowej. Czy oznacza to brak potrzeby takiego podsumowania i osłabienie znaczenia ornitologii regionalnej? Wydaje się, że pomimo uruchomienia imponujących ogólnokrajowych programów badawczych (np. Monitoring Ptaków Polski) i narzędzi do archiwizacji da-

nych (AwiBaza, Polring, Polska Kartoteka Przyrodnicza), siłą napędową tych działań nadal pozostaje awifaunistyka regionalna. Świadczą o tym prężne działania lokalnych towarzystw ornitologicznych, ich współpraca z ośrodkami akademickimi, istnienie dobrej jakości lokalnych czasopism i kartotek, wielkie zainteresowanie corocznymi zjazdami ornitologów. O żywym zainteresowaniu kwestią zasięgu regionów świadczy także szeroki oddźwięk na jaki napotkaliśmy podejmując prace nad granicami ŚRO. Zatem brak aktualnej, ogólnopolskiej mapy regionów ornitologicznych wydaje się jedynie swego rodzaju niedopatrzeniem, które powinno być niebawem zniwelowane. Ogólnopolskiemu uregulowaniu zasięgów i precyzyjnych granic regionalnych powinno towarzyszyć dostarczenie podstawowych danych statystycznych o każdym regionie. W idealnym przypadku granice regionów, na wzór granic administracyjnych, powinny być kompatybilne (ściśle przylegające do siebie), tak jak to zostało zaprezentowane w pierwszej wersji regionów ornitologicznych w Polsce (Czapulak i in. 1988). Niewątpliwie usprawniłoby to gromadzenie i analizowanie danych w skali szerszej niż dany region. Nie wydaje się jednak aby rozwiązanie takie miało szanse realizacji w najbliższych latach.

Podziękowania

Serdecznie dziękujemy wszystkim osobom, które włączyły się w dyskusje nad precyzowaniem granic śląskiego regionu ornitologicznego. Szczególnie wdzięczni jesteśmy członkom zarządów i przedstawicielom regionów sąsiednich, członkom ŚTO, jego Rady Naukowej i Zarządu. Bar-

toszowi Smykowi, Tadeuszowi Stawarczykowi i Kamilowi Ziębie dziękujemy za cenne uwagi do roboczej wersji artykułu, a Bartoszowi Smykowi, za sporządzenie zaprezentowanych map.

Summary

After the Ornithological Society of Silesia has been set up (2012) and an electronic version of the Silesian Avifaunistic Database has been initiated (1.09.2013), the boundaries of the ornithological region of Silesia (ORS) must have been brought up to date. In this note we specify and justify the route of these boundaries and provide some basic statistical data on the ORS. In general, the historical outline of the ORS is maintained. The updated boundaries are delineated along the Polish borders, the administrative units (provinces, counties, communes), and along rivers. In the established boundaries ORS is situated within five provinces, 79 counties and 361 communes. The total area amounts to 42873 km² and constitutes 13.7% of Poland.

Literatura

- Bednorz J., Kupczyk M., Kuźniak S., Winiecki A.** 2000. Ptaki Wielkopolski. Monografia faunistyczna. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Chmielewski S., Fijewski Z., Nawrocki P., Polak M., Sułek J., Tabor J., Wilniewicz P.** 2005. Ptaki Krainy Gór Świętokrzyskich. Monografia faunistyczna. Bogucki Wyd. Nauk., Kielce–Poznań.
- Czapulak A., Lontkowski J., Nawrocki P., Stawarczyk T.** 1988. ABC obserwatora ptaków. Muzeum Okręgowe w Radomiu, Radom.
- Dobrowolski K., Krzyżkowiak A., Nowak E., Nowicki J.** 1984. Geese wintering in Poland. *Aquila* 91: 47–60.
- Dombrowski A., Kot H., Zyska P.** 1993. Liczebność ptaków wodnych zimujących w Polsce w latach 1988–1990. *Notatki Ornitologiczne* 34: 5–21.
- Dyrcz A., Grabiński W., Stawarczyk T., Witkowski J.** 1991. Ptaki Śląska. Monografia faunistyczna. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Dyrcz A., Stawarczyk T.** 1984. Uwagi dotyczące opracowania awifauny większych obszarów na przykładzie Śląska. *Notatki Ornitologiczne* 25: 41–46.
- Jermaczek A., Czwałga T., Jermaczek D., Krzyśków T., Rudawski W., Stańsko R.** 1995. Ptaki Ziemi Lubuskiej. Monografia faunistyczna. Wyd. Lubuskiego Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- Pax F.** 1925. Wirbeltierfauna von Schlesien. Berlin.
- Staszewski A., Czeraszkiewicz R.** 2001. Rozmieszczenie i liczebność gęsi w Polsce podczas jesiennej migracji i zimowania w latach 1991–1997. *Notatki Ornitologiczne* 42: 15–36.
- Tomiałojć L.** 1972. Ptaki Polski. Wykaz gatunków i rozmieszczenie. Warszawa.
- Ustawa** 1998. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz. U. Nr 96, poz. 603)
- Walasz K., Mielczarek P.** 1992. Atlas ptaków lęgowych Małopolski 1985–1991. *Biologica Silesiae*, Wrocław.
- Wójciak J., Biaduń W., Buczek T., Piotrowska M.** 2005. Atlas ptaków lęgowych Lubelszczyzny. Lubelskie Tow. Ornitologiczne, Lublin.
- Wuczyński A., Smyk B., Kołodziejczyk P., Lenkiewicz W., Orłowski G., Pola A.** 2012. Long-term changes in numbers of geese stopping over and wintering in south-western Poland. *Central European Journal of Biology* 7: 495–506.
- Zarzycki M., Frankiewicz J., Kołodziejczyk P., Sztwiertnia H., Szymczak J., Wuczyński A., Zięba K.** 2012. Powołanie i początkowa działalność Śląskiego Towarzystwa Ornitologicznego. *Ptaki Śląska* 19: 193–199.